

NIEMATERIALNE WARTOŚCI KRAJOBRAZÓW KULTUROWYCH

Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 15

Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, 2011

Grzegorz JANICKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Instytut Nauk o Ziemi

Lublin, Polska

e-mail: grzegorz.janicki@poczta.umcs.lublin.pl

TOPONIMY DORZECZA GIEŁCZWI – ZAPIS HISTORII KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

TOPONYMS OF THE GIEŁCZEW RIVER CATCHMENT – RECORD OF THE HISTORY OF CULTURAL LANDSCAPE

Słowa kluczowe: nazwy geograficzne, toponimy, krajobraz kulturowy, dorzecze Giełczwi, Lubelszczyzna

Key words: *geographical names, toponyms, cultural landscape, Giełczew River catchment, Lublin region*

Streszczenie W wyniku przeprowadzonych badań w dorzeczu Giełczwi (Wyżna Lubelska) zebrano i zweryfikowano ponad 500 nazw geograficznych (toponimy), wśród których dominują nazwy miejscowości lub ich części, tzw. oikonimy. Wśród nazw terenowych (mikrotoponimy) przeważają nazwy dzierżawcze i patronimiczne oraz pospolite typu: „Zarzecze” czy „Zalesie” – określające lokalizację obiektu. Nazw kulturowych, stanowiących bazę do odtworzenia historii krajobrazu kulturowego, jest stosunkowo mało, ok. 20% wszystkich zidentyfikowanych nazw. Najczęściej są to nazwy związane z gospodarką i kulturą rolną oraz ilustrujące rozwój sieci osadniczej. Zarejestrowano też nieliczne przykłady toponimów nawiązujących do wydarzeń historycznych, które identyfikują, np. pola bitew czy towarzyszące im nekropolie, jak np.: „Zabita Góra”, „Groby”, „Mogiła”, „Mogiłka”. Mało jest również nazw etnicznych (np. Mośkowizna czy Niemiecki Dół), a nazwy służebne i rodowe nie występują.

Abstract *In the Giełczew river catchment (Lublin Upland) were collected over 500 geographical names as a result of the research. Names of settlements or their parts (oiconyms) are predominant. Among toponyms the possessive and patronymic names are numerous, as well as common names describing e.g. location of an object (“Zarzecze” or “Zalesie”). Cultural names, which are the basis for reconstruction of the cultural landscape history, constitute about 20% of all names. The predominant cultural names are connected with agriculture, agrarian structure and technique, and development of settlement net. Few toponyms describe historical events, e.g. battles, as well as military necropolis – “Zabita Góra”, “Groby”, “Mogiła”, “Mogiłka”. Ethnic names (e.g. “Mośkowizna”, “Niemiecki Dół”) are also not numerous. Domestic and ancestral names are absent in the examined area.*

WSTĘP

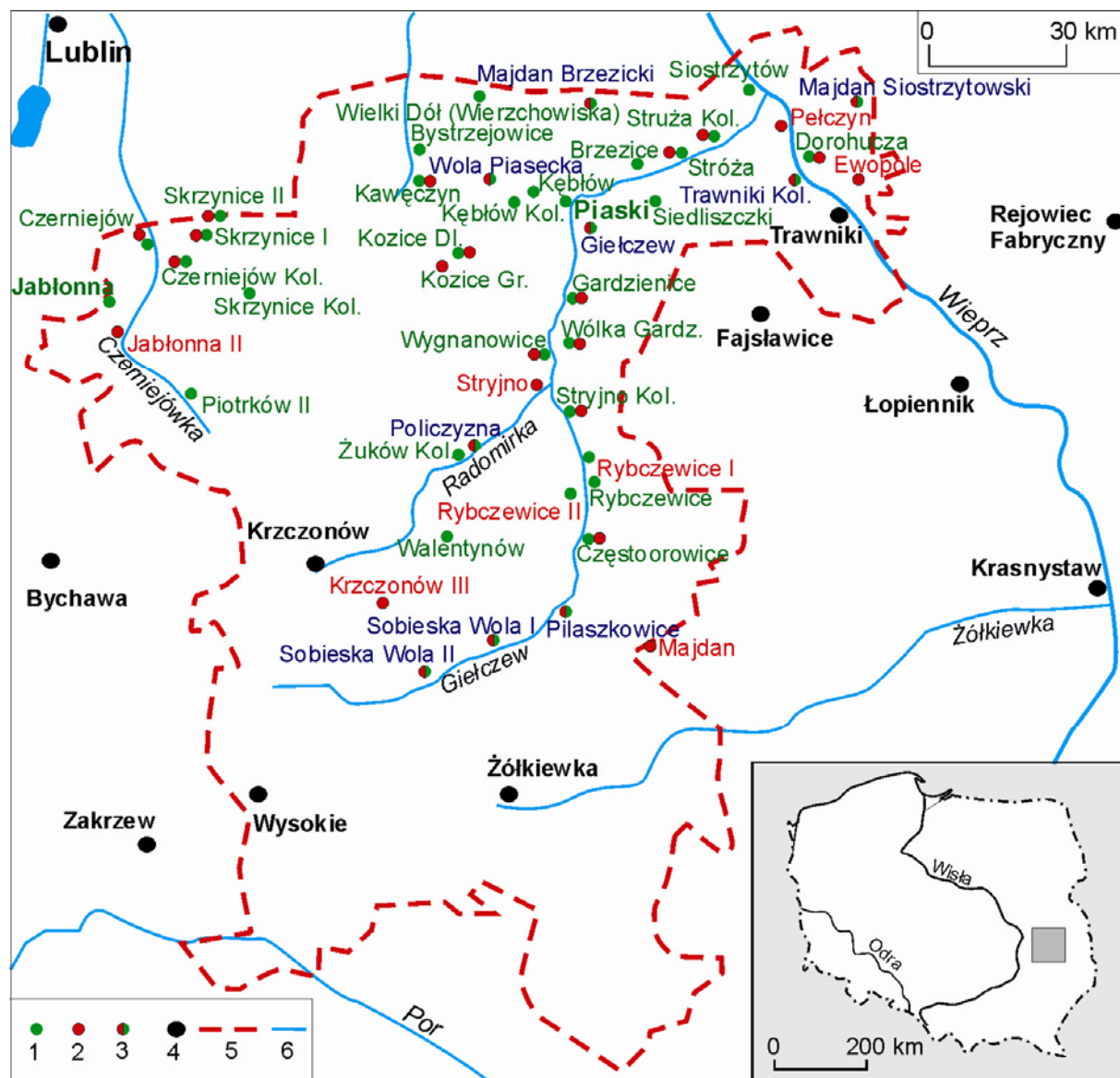
Nazwy geograficzne, wytwór określonej lokalnej społeczności (mikrokultury), są istotnym składnikiem dziedzictwa kulturowego, przede wszystkim dlatego, że są świadectwem procesów kulturotwórczych i dokumentują historię społeczno-gospodarczą (mikro)regionu (m.in.: Rieger, 1966; Łesiów, 1972, Kosyl, 1978, 1983; Górnowicz, 1987; Maruszczak, 1984b; Niedźwiedź, 2003). Pielęgnacja i ochrona warstwy językowej krajobrazu kulturowego nie tylko chroni tożsamość i „sens miejsca”, ale również pozwala na odczytanie i zrozumienie współczesnego krajobrazu. Analiza językoznawcza toponimów stanowi dodatkową, a często komplementarną technikę badawczą nad genezą i rozwojem krajobrazu kulturowego w badaniach geograficznych i historycznych. W badaniach językoznawczych przyjmuje się, że analiza toponimów umożliwi identyfikację poszczególnych warstw kulturowych (stratyfikacja mikrokultur), co pozwala na prześledzenie horyzontu czasowego (chronologia mikrokultur), jak również ich klasyfikację (typologia mikrokultur).

OBSZAR BADAŃ

Do badań wybrano w miarę jednorodny pod względem przyrodniczym (mikro)region dorzecza Giełczwi, położony w centralnej części Wyżyny Lubelskiej (ryc. 1). Dorzecze Giełczwi obejmuje środkową część mezoregionu Wyniosłości Giełczewskiej. W krajobrazie dominują obszary krzemionkowo-węglanowe z charakterystyczną rzeźbą denudacyjną, wykształconą w obrębie skał górnokredowych (gezy i opoki). W części południowej ważnym elementem krajobrazotwórczym są obszary lessowe rozcięte wąwozami. Na takim podłożu wykształciły się gleby brunatnoziemne, które tworzą siedliska subkontynentalnych grądów z lipą, dębem i grabem, rzadziej borów mieszanych sosnowo-dębowych czy świetlistych dąbrów (Rodzik i in., 2008). W krajobrazie zaznaczają się również doliny rzeczne Giełczwi i jej dopływów (największy Radomirka), a w północno-wschodniej części rozległa dolina Wieprza. Obszar ten odznacza się przeciętnymi walorami krajobrazowymi, a jego rozwój społeczno-gospodarczy i kulturowy, może być reprezentatywny dla historii ziem środkowej Lubelszczyzny (Mencel, 1974).

Stale osadnictwo w dorzeczu Giełczwi występuje od późnego neolitu (kultury naddunajskie), przez okres brązu (kultura trzciniecka) i żelaza (kultura łużycka). W okresie późnorzymskim i wczesnego średniowiecza zasiedlają te tereny Germanie (kultura przeworska) a następnie Słowianie (Lehici – Łędzianie, Wiślanie, Mazowianie?) (Nosek, 1957). W okresie średniowiecza był to obszar ścierania się wpływów państwa Piastów i Rusi Kijowskiej (Nosek, 1957; Myśliński, 1974a, b; Gurba i in., 1995; Skowronek, 1996). Od 981 roku te tereny stanowią rubież Polski i Rusi, w latach 1018-1031 w całości przynależą do Polski, a w 1289-1302 w całości do Księstwa Halicko-Wołyńskiego, natomiast w latach 1323-1340 znajdowały się pod jurysdykcją Księstwa Mazowieckiego.

Dopiero w 1366 roku obszary te w całości przynależą do Polski, a w 1378 r. zostały ostatecznie inkorporowane do Królestwa Polskiego. Od 1474 roku historia tych terenów wiąże się ściśle z powstaniem i rozwojem województwa lubelskiego (Myśliński, 1974a, b).

Ryc. 1. Lokalizacja obszaru badań na tle udokumentowanych osad wczesnośredniowiecznych (wg Gurby i in. 1995): 1 – z okresu przedpiastowskiego (do poł. X w.), 2 – z okresu piastowskiego (do poł. XIII w.), 3 – osady nierozdzielne, 4 – ważniejsze miejscowości, 5 – granica obszaru badań, 6 – główne rzeki. *Źródło: opracowanie własne.*

Fig. 1. Localization of the study area against the documented early medieval settlements background (after Gurba et al. 1995): 1 - before Piast time (until mid -10th ct.), 2 - Piast time (until mid - 13th ct.), 3 – undivided, 4 – main communities, 5 – boundary of the study area, 6 – main rivers. *Source: own elaboration.*

Pod względem administracyjnym dorzecze Giełczwi obecnie przynależy do siedmiu gmin i trzech powiatów: lubelskiego (gminy Jabłonna i Krzczonów), świdnickiego (Piaski, Rybczewice i Trawniki) i krasnostawskiego (Wysokie i Żółkiewka).

CEL I METODY PRACY

Głównym celem podjętych badań było przygotowanie pilotażowej wersji elektronicznego słownika geograficznego gmin wchodzących w skład dorzecza Giełczwi (Wyżyna Lubelska). Podstawowym zadaniem było zebranie nazw geograficznych funkcjonujących w dorzeczu rzeki Giełczwi, a następnie ich klasyfikacja pod względem chronologicznym i etymologicznym. Tak przygotowany materiał dokumentacyjny stał się podstawą analizy rozwoju krajobrazu kulturowego tego (mikro)regionu środkowej Lubelszczyzny.

Badania dotyczące krajobrazu kulturowego w dorzeczu Giełczwi rozpoczęto 2008 roku¹. W pierwszym etapie prace obejmowały identyfikację toponimów zlokalizowanych na szczegółowych mapach topograficznych. W następnym etapie wykonano badania terenowe obejmujące, m.in.: wywiady terenowe ze starszymi mieszkańcami wsi, lokalizację zweryfikowanych nazw geograficznych za pomocą urządzeń GPS (wyznaczenie geopozycji) oraz ich dokumentację fotograficzną i wideo. Chronologię nazw wykonano w oparciu dostępne źródła historyczne, w tym: dawne mapy topograficzne, opublikowane lustracje, księgi podkomorskie, rejestry poborowe, spisy ludności oraz materiały rękopiśmienne z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie. Etymologia zebranych haseł słownikowych została uzupełniona i poprawiona przez prof. Cz. Kosyla (Instytut Filologii Polskiej UMCS).

Do badań wykorzystano również słowniki geograficzne gmin: Rybczewice (1998), Jabłonna (2002) i Żółkiewka, wykonane w ramach prac magisterskich w Zakładzie Geografii Fizycznej i Paleogeografii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej według wytycznych prof. H. Maruszczaka (1984a, b).

ETAPY ROZWÓJU KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

W rozwoju krajobrazu kulturowego dorzecza Giełczwi zaznaczają się wyraźnie III etapy, które nawiązują do ogólnie przyjętych podziałów w historii tej części Polski (tab. 1). I etap obejmuje VI – XIV w., w którym kształtuje się osadnictwa słowiańskie oraz powstają ośrodki państwowości polskiej i ruskiej. W okresie przedpiastowskim (VI w. – poł. X w. A.C.) występują zmiany w organizacji plemiennej, o czym świadczy budowa nowych grodów obronnych w następnym okresie i upadek starych (por. Gurba i in., 1995). Charakterystyczne dla tego okresu nazwy geograficzne związane

¹ Od 2008 roku na tym obszarze realizowano program pilotażowy, p.t.: „Elektroniczny słownik geograficzny gmin Polski (ESGGP)”, finansowany ze środków Prorektora UMCS d/s. Badań (<http://gis.umcs.lublin.pl/esggp/>).

są etymologią z językiem prasłowiańskim lub staropolskim, wyjątkowo staroruskim. Są to głównie hydronimy i oronimy, które odzwierciedlały cechy fizjografii i topografii terenu, natomiast powstałe w tym okresie nazwy miejscowości (ojkonimy) często pochodzą od nazw rzek (tab. 1). W okresie piastowskim (X-I poł. XIV w.) rozwojowi państwowości polskiej towarzyszy chrystianizacja kraju, jak również powstanie gospodarki feudalnej, dlatego wśród nazw geograficznych dominują nazwy patronimiczne (tab. 1). Stałe osadnictwo i intensywna gospodarka rolna występuje tu przynajmniej od VI w., jednak procesy kolonizacji są ograniczone, o czym świadczy brak w tym okresie nazw miejscowych nawiązujących do zasiedlania nowych terenów czy karczunku lasu. Rozwój osadnictwa na analizowanym terenie następuje w oparciu o podział „starej” osady i powstanie nowych jej kolonii, zwykle w wyniku przerostu demograficznego. Osad założonych na surowym korzeniu jest tu niewiele, podczas gdy w innych regionach Polski już XII wieku występują nazwy typu Wola (Wólka, Wolica) lub Nowiny, związane z kolonizacją na prawie niemieckim (Kosyl, 1978).

Tab. 1. Chronologia nazw geograficznych na podstawie źródeł archeologicznych i historycznych

Tab. 1. Chronology of the geographical names on the basis of archaeological and historical data

Okres historyczny <i>Historical period</i>	Procesy historyczne i kulturowe <i>Historical and cultural processes</i>	Wybrane nazwy geograficzne <i>Selected geographical names</i>	
		Rodzaj <i>Types</i>	Przykłady <i>Exemples</i>
I. VI-XIV w.	osadnictwo prasłowiańskie i prapolskie (ew. ruskie), powstanie Polski i Rusi Kijowskiej	hydronimy, oronimy	Debra, Chełm, Giełczew, Skrzynice, Skrzyniczanka, Stok, Radomirka, Zdeberka, Żółkiewka (Żółkiew)
1. VI - poł. X w.	osadnictwo słowiańskie, grody plemienne	hydronimy	Giełczew (?), Radomirka (lub Bełza) (?), Skrzyniczanka (?), Żółkiew (?)
2. poł. X - poł. XIII w.	rozwój chrześcijaństwa, feudalizm, kasztelania lubelska, rozbite dzielnicowe, reforma czynszowa	ojkonimy	Biskupie, Giełczew (?), Krzczoneń, Skrzynice (?), Wierzchowina lub Wierzchowystaw (?), Żółkiew – późn. Żółkiewka (?)
3. poł. XIII - pocz. XIV w.	wojny pograniczne, prawa miejskie Lublina (1317r.)	ojkonimy	Brzezice, Chłaniów, Czemierniki, Częstoborowice, Giełczew (gm. Piaski), Pilaszkowice, Żółkiewka (d. Żółkiew)
II. XIV-XVIII w.	kolonizacja na prawie niemieckim, gospodarka folwarczna	ojkonimy	

1. 1340-1474	Przyłączenie Rusi Czerwonej do Korony (1366r.), kolonizacja mazowiecka, unia personalna Polski i Litwy (1385r.)	ojkonimy, oronimy	Biskupice, Borówek, Borzęciniek, Boży Dar, Bystrzejowice, Celin, Chmiel, Chłaniów, Czerniejów, Dąbie, Dorohucz, Gany (d. Długiełozy), Gardzienice, Giełczew (gm. Wysokie), Izdebn, Jabłonna, Kosarzew, Kozice, Makowiska, Łosień, Olchowiec, Piaski (d. Pogorzały Staw), Pilaszkowice, Piotrków, Poperczyn, Rożki, Rybczewice, Siedliszczki, Siostrzytów, Sobieska Wola (d. Giełczewska), Skrzynice, Struża, Stryjno, Trawniki, Tuszów, Wierzchowina (Wierzchowy-staw), Wierzchowiska, Wygnanowice, Wysokie, Żółkiew, Żuków
2. 1474-1569	powstanie województwa lubelskiego	ojkonimy	Kęblów, Olszanka (d. Wola Olszowa), Wola Piasecka, Zawadów
3. 1569-1654	rozwój handlu i gospodarki	ojkonimy	Średnia Wieś, Wola Żółkiewska, Wólka
4. 1654-1772	zahamowanie rozwoju gospodarczego, handlu i osadnictwa (liczne wojny), kryzys państwowości	ojkonimy	Bazar (Bazarek), Guzówka (d. Guzowa Wola), Majdan Wierzchowiński, Młodziejów, Pełczyn, Policzyzna, Wierciszów, Wola Gardzienicka

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Przyłączenie Rusi Czerwonej do Polski, a następnie powstanie województwa lubelskiego zmienia obraz rozwoju społeczno-gospodarczego tych ziem, a przez to tworzy nową warstwę w krajobrazie kulturowym. Nastąpiła aktywizacja gospodarcza regionu, wprowadzono trójpolówkę, relokowane wsie i miasta zyskały autonomię (Krzczonów 1358r., Wysokie 1368r., Biskupice 1450r., Piaski 1470r., Żółkiewka przed 1725r.). Liczne nadania królewskie spowodowały powstanie prywatnych majątków ziemskich, a gospodarka folwarczna aż do 1944 roku miała zdeterminować krajobraz doliny Giełczwi (Świetlicki, 1999; Niedźwiedź, 2003). W okresie prosperity gospodarczej Polski Jagiellonów powstało kilka miejscowości (tab. 1), co świadczy o dobrze rozwiniętej sieci osadniczej już w okresie średniowiecznym (Gurba i in., 1995).

W XVII w. kryzys państwowości oraz liczne wojny spowodowały zahamowanie rozwoju gospodarczego oraz zniszczenie sieci osadniczej i liczne relokacje. Ten burzliwy okres zapisał się również w krajobrazie historycznym poprzez powstanie „miejsz pamięci”, zmieniających charakter i toponimie uroczysz.

Tab. 1. cd. Chronologia nazw geograficznych na podstawie źródeł archeologicznych i historycznych

Tab. 1. bc. Chronology of the geographical names on the basis of archaeological and historical data

Okres historyczny <i>Historical period</i>	Procesy historyczne i kulturowe <i>Historical and cultural processes</i>	Wybrane nazwy geograficzne <i>Selected geographical names</i>	
III. XVIII-XX w.	rozbiory kraju, uprzemysłowanie, rozwój gospodarczy, podziały spadkowe, kolonie	ojkonimy	Czerwona Ruś, Dwudziestak, Folwark, Huta (gm. Żółkiewska), Kolonia Maziarnia, Radomirka, Rynek, Średnia lub Środkowa, Sachalin, Sachalin Kolonia
1. 1772-1815	okres rozbiorowy	ojkonimy	Kawęczyn, Koszarsko, Policzyzna, Słupeczno (d. Jezowa Wola), Wola Skrzynicka
2. 1815-1918	uprzemysłowanie, reformy agrarne, mechanizacja rolnictwa, kolonie, uwłaszczenie chłopów (1865r.), przeludnienie wsi, emigracja wewnętrzna i zewnętrzna	ojkonimy	Adamówka, Antoniówka, Anusin, Borowina, Chłaniówek, Choiny, Gierniak, Huta, Józefin, Kajetanów, Kolonia Kajetanów, Koszarsko, Kosarzew Dolny, Kosarzew Górny, Kosarzew Środkowy, Krzczonów I, Krzczonów Folwark, Lewandowszczyzna, Maciejów Stary, Maciejów Nowy, Majdan Policki, Markiewiczów, Nowy Dwór, Nowiny Żukowskie, Pamięcin, Popów, Radomirka, Siniec, Teklin, Tuszówek, Zaścieżki, Zastawie, Zielona, Zygmuntów
3. 1918-1939	gospodarka kapitalistyczna, przyrost demograficzny, emigracje	ojkonimy	Baków, Chruściechów, Gany Kolonia, Stary Dwór, Stolnikowizna
4. 1944-1989	gospodarka socjalistyczna	ojkonimy, fizjonim	Cegielnia (gm. Wysokie), Kurhany Słowiańskie, Osiedle, Rezerwa

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Pamiętką po wojnie wojny polsko-szwedzkiej w latach 1650-55 są mikrotoponimy w gm. Krzczonów: „Śmierzące uroczysko” i „Szwedzkie mogiły”. O wojnie polsko-moskiewskiej z 1665 r. przypomina mikrotoponim: „Zabita Góra” w gm. Wysokie.

Utrata niepodległości otwiera kolejny etap w rozwoju krajobrazu kulturowego dorzecza Giełczwi, który trwa aż do czasów współczesnych. Wiele miasteczek podupada i traci swój status. Dalsze zmiany w krajobrazie powoduje reforma rolna z 1865 roku, która skutkowałą przebudową struktury własnościowej wsi (por. toponim: „Ukazowe pole” w gm. Żółkiewka) oraz przyczyniła się do powstania nowych kolonii. W II poł. XIX wieku obserwuje się ich „wysyp”, porównywalny jedynie z kolonizacją wczesnośredniowieczną (tab. 1). W tym okresie przeludnienie wsi powoduje liczne migracje zewnętrzne i wewnętrzne, a także przyspiesza kolonizację obszarów wododziałowych. Na analizowanym terenie powstają liczne zakłady produkcyjne i przemysłowe, związane głównie z gospodarką rolną (por. takie nazwy jak: Maziarnia, Młyn, Rudka, Tartak, Huta; tab. 2). Rozwój kapitalizmu i gospodarki rynkowej czasami generuje nowe toponimy, które dokumentują również historię prywatną (por. toponimy: „Uroczysko Bankowe” czy „Bankowy Las” w gm. Wysokie).

Tab. 2. Typologia wybranych nazw geograficznych

Tab. 2. Typology of the chosen geographical names

Nazwy geograficzne <i>Geographical names</i>	Ojkonimy <i>Oikonims</i>	Toponimy <i>Toponims</i>
kulturowe <i>cultural</i>	Dworzysko, Dwór Wola, Dwudziestak, Groby, Huta, Kolonia, Kolonisty, Majdan, Maziarnia, Osiedle, Pustelnik, Rudka, Rury, Ruś Czerwona, Rynek, Sachalin, Sobieska Wola, Gardzienicka Wola, Siedliszczki, Ukraina, Wolnica, Wolizna, Wólka, Zabita Góra	Droga, Cegielnia, Ćwierć, Ćwiercie, Folwark, Glinniki, Gościniec, Groby, Hektary, Karczmisko, Majdan, Młyn, Mogiła, Mogiłki, Morgi, Niwa, Nowiny, Obszary, Parcówka, Pastwisko, Pniaki, Przymiarki, Sążnie, Trakt, Tartak, Torfowiska, Ukazowe Pole, Wygon, Wypust, Zabita Góra, Za mogiłą
dzierżawcze <i>possessive</i>	Antoniówka, Biskupie, Borzęcin, Boży Dar, Dorohucza, Bożydar, Chruściechów, Czerniejów Kolonia, Kajetanów, Kawęczyn, Kębłów, Kębłów Kolonia, Krzczonów, Lewandowszczyzna, Marysin, Policzyzna, Piotrków, Piotrówek, Radomirka, Sobieska Wola, Siostrzytów, Struża Kolonia, Struża, Stryjno, Stryjno Kolonia, Walentynów, Wierciszów, Złodziejów, Żuków, Żuków Kolonia	Borzęcińska Góra, Boży Dar, Dąbrowa Droga, Edziów Lasek, Królewski Las, Radyjka Las, Radomirka

patronimiczne <i>patronymics</i>	Biskupice, Brzezice, Brzeziczki, Bystrzejowice, Czerniejów, Częstoborowice, Czerniejew, Gardzienice, Kozice Dolne, Kozice Górne, Pilaszkowice, Rybczewice, Rybczewice I, Rybczewice II, Skrzynice I, Skrzynice II, Skrzynice Kolonia, Wygnanowice	
inne <i>others</i>	Borowina, Dubieńka, Giełczew, Jabłonna, Makowiska, Mośkowitzna (?), Pełczyn, Piaski, Stok, Trawniki, Trawniki Kolonia, Wierzchowina, Wierzchowiska, Wysokie, Żółkiew, Żółkiewka	Bielawa, Błonie, Giełczew, Kurhany Słowiańskie i Szwedzkie Mogiły, Łętownia, Magiery, Lipniak, Las, Łączki, Łętownia, Popławy, Wielki Dół – Wierzchowiska, Stoczek, Stok, Stoki, Stróża, Strużka, Zdeberka, Żółkiewka

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Z okresu międzywojennego pochodzi niewiele nazw, które ilustrują rozwój sieci osadniczej, zmiany w użytkowaniu ziemi i w strukturze agrarnej, pomimo przeprowadzonej reformy rolnej (1922 r.) czy kolejnych podziałów spadkowych (tab. 1). Kolejna wielka reforma rolna od 1944 roku oraz kolektywizacja rolnictwa spowodowały degradację gospodarki folwarcznej oraz wiejskich zespołów pałacowo-parkowych w dorzeczu Giełczwi. Po 1989 roku obserwujemy stopniową rekonstrukcję krajobrazu dworsko-folwarcznego z okresu przedwojennego poprzez odbudowę zasobów mieszkaniowych oraz rewitalizację historycznych założeń parkowo-pałacowych.

WYNIKI BADAŃ

W trakcie badań zebrano ponad 500 haseł słownikowych, których chronologia i brzmienie potwierdzono w różnych źródłach i zweryfikowano pod względem językoznawczym (Łesiów, 1972; Kosyl, 1978). Dominują na analizowanym obszarze nazwy miejscowości lub ich części, tzw. ojkonimy (tab. 2). Nazwy terenowe (mikrotoponimy) są w zdecydowanie rzadsze. Przeważają nazwy dzierżawcze (z sufiksem – *ów, ówka*), których geneza wiązana jest z osobą właściciela (patrona) danej miejscowości, od którego imienia najczęściej pochodzi nazwa danej miejscowości. Nazwy zaś patronimiczne (z sufiksem – *ice, owice*), nawiązujące w etymologii do potomków lub poddanych osoby, której imię, przezwisko czy nazwa zawodu (godności) tkwi w nazwie miejscowości (Kosyl, 1978, 1983; Górniewicz, 1983; Czopek, 1988). Dużą grupę haseł stanowią również nazwy pospolite (apelatywy), określające lokalizację obiektu, np.: „Zarzecze”, „Zalesie”, „Pod Lasem” „Podleśna”, „Zapole” itp.

Stosunkowo mało – ok. 20% wszystkich haseł, jest nazw kulturowych, które nawiązują do wytworów kultury materialnej, społecznej i duchowej mieszkańców danego (mikro)regionu. Nazwy tego typu stanowią bazę do odtworzenia historii krajobrazu kulturowego (tab. 3).

Tab. 3. Nazwy kulturowe i ich zróżnicowanie (przykłady)

Tab. 3. Differentiation of the cultural geographical names (examples)

Użytkowanie i pokrycie terenu <i>Land use and land cover</i>	Bielawa, Błonie, Las, Łączki, Łętownia, Pastwisko, Popławy, Wygon, Wypust
Gospodarka rolna (agrotechnika) <i>Agriculture (agritechnics)</i>	Bankowy Las, Dwudziestak, Folwark, Koszarsko, Rezerwa, Uroczysko Bankowe
Kolonizacja i osadnictwo <i>Colonisation and settlement</i>	Dubieńka, Majdan, Majdanek, Mośkowizna, Niemiecki Dół, Niwa, Kolonia, Pniaki, Polesie, Polesisko, Posada, Nowiny, Nowiny Żukowskie, Osiedle, Pustelnik, Ruś Czerwona, Sachalin, Siedliszczki, Ukraina
Struktura własnościowa <i>Ownership structure</i>	Biskupie, Dwór, Dworzysko, Królewskie, Królewski Las (Las Królewszczyzna), Dworskie, Księżyna, Pański, Pałace, Popów, Sołtysy, Wójtostwo
Procesy agrarne <i>Agrarian processes</i>	Ćwierć, Ćwiercie, Hektary, Morgi, Obszary, Parcówka, Przymiarki, Resztówka, Resztówka Las, Sąźnie, Sobieska Wola, Wola, Wolnica, Wolizna, Wólka
Przemysł <i>Industry</i>	Cegielnia, Huta, Glinniki, Karczmisko, Maziarnia, Młyn, Rudka, Tartak, Torfowiska
Komunikacja <i>Transport</i>	Droga, Gościniec, Młyńska Droga, Stary Gościniec, Tartaczna Droga, Trakt
Zdarzenia historyczne <i>Historical events</i>	Groby, Mogiła, Mogiłka, Zabita Góra

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Wśród nazw kulturowych przeważają nazwy związane z gospodarką rolną i kulturą agrarną oraz rozwojem sieci osadniczej (tab. 3). Pierwszą grupę reprezentują nazwy terenowe obrazujące użytkowanie i pokrycie terenu, takie jak: „Las”, „Pastwisko”, Łączki, Bielawa, Błonie, Popławy, Wygon, Wypust, Łętownia”, a także jego zmiany w wyniku wzrostu areału rolnego i lokalizacji nowych osiedli: „Niwa”, „Majdan”, „Majdanek”, „Pniaki”, „Polesie”, „Polesisko”, „Nowiny”, „Nowiny Żukowskie”. Do tej grupy można zaliczyć nazwy, głównie z okresu staropolskiego i związane z stosowanym systemem agrarnym, np. „Rezerwa” czy „Dwudziestak” lub „Folwark” czy strukturą własnościową: „Pański”, „Sołtysy”, „Wójtostwo”, „Biskupie”,

„Królewskie”, „Królewski Las/Las Królewszczyzna” „Dworskie”, „Księżyna”, „Dwór”, „Dworzysko”, „Pałace”, „Popów”. Sporo jest również nazw związanych z lokacją nowych osad, jak np.: „Osiedle”, „Kolonja” czy „Pustelnik”, oraz pochodzące z XIX i XX wieku nazwy „egzotyczne” oddające oddalenie i osamotnienie tych osad: „Dubieńka”, „Sachalin”, „Ukraina”, „Ruś Czerwona”. Do tej grupy haseł należą również nowożytnie nazwy nowych wsi, zwolnionych z podatku rolnego: „Wola”, „Wólka”, „Wolnica”, „Wolizna”, „Sobieska Wola” (tab. 3).

W krajobrazie rolniczym (ruralnym) ważną grupę stanowią nazwy terenowe odzwierciedlające procesy reform gruntowych (parcelacje i komasacje) oraz podziały spadkowe: „Morgi”, „Hektary”, „Sążnie”, „Ćwierć”, „Ćwiercie”, „Obszary”, „Parcówka”, „Przymiarki”, „Resztówka”, „Resztówka Las” (tab. 3). Inną grupę tworzą nazwy związane z gospodarką rolną i przemysłem wiejskim: „Młyn”, „Karczisko”, „Tartak”, „Cegielnia”, „Glinniki”, „Maziarnia”, „Huta”, „Rudka”, „Torfowiska”, oraz infrastrukturą drogową: „Gościńiec”, „Droga”, „Trakt”, „Młyńska Droga”, „Stary Gościńiec”, „Tartaczna Droga” .

Fot. 1. Miejsca walk z czasów I wojny światowej: „Mogiła” (Giełczew i Tarnawka, gm. Wysokie - A i B) oraz pola bitwy w Podizdebno, gm. Żółkiewka (C i D)
(fot. A i B - H. Podsiadły, fot. C i D - P. Matyjaszek).

Photo 1. The Great War battlefields: “Mogiła” (Giełczew and Tarnawka villiges, Wysokie community – A & B); Podizdebno village, Żółkiewka community (C & D)
(photos A& B - H. Podsiadły, photos C&D - P. Matyjaszek).

Na obszarze badań zarejestrowano nie liczne przykłady toponimów obrazujących wydarzenia historyczne, np. bitwy i związane z nimi nekropolie (mogiły i cmentarze), jak np. „Zabita Góra”, „Groby”, „Mogiła”, „Mogiłka” (fot. 1). Mało jest również nazw etnicznych (Mośkowizna czy Niemiecki Dół). Brak jest na analizowanym terenie natomiast nazw służebnych i rodowych. Interesujące nazwy dotyczące historii prywatnej mieszkańców tego mikroregionu to: „Bankowy Las” i „Uroczysko Bankowe”. Toponimy te zapisały przejście przez bank działek rolnych, w wyniku niespłaconego kredytu.

Tab. 4. Etymologia najstarszych nazwy terenowych

Tab. 4. Etymology of the oldest geographical names

Nazwy geograficzne <i>Geographical names</i>	Typ nazwy <i>Types</i>	Etymologia nazwy <i>Etymology</i>	Znaczenie <i>Meaning</i>	Literatura <i>Referances</i>
Bełk	hydronim	stpol. <i>bełk</i>	błoto, głębia, a także: mokradło, grzędawisko, kałuża lub „głębokie miejsce w rzece”	Łesiów, 1972
Bełza (in. Radomirka lub Giełczewka)	hydronim	psł. <i>Blza</i> (Bełz)	„coś błyszczącego, białego”; ukr.: „przepaść, otchłań; głębina; stromy brzeg rzeki; miejsce nie do przejścia”	Sławski, 1961
Góra Chełmiec	oronim	psł. <i>chlmъ</i> (Chełmo)	wzniesienie, wzgórze	Łesiów, 1972
Debra	oronim	psł. <i>debrъ</i>	zalesiona dolina, wąwóz, parów	Łesiów, 1972
Doły (Dół)	oronim	stpol. <i>dōl</i>	dół, dolina, wąwóz	Brückner, 1927, Łesiów, 1972
Dorohuczka	ojkonim	rus. <i>doroga</i> , rus. <i>huszcza</i> (stpol. <i>chaszcz</i>)	droga i gąszcz (chaszcz) (por. Dorohusk); lub też huczeć (Huczwa, Hoczwa, Hoczewka) lub n. dzierzawczka od im. staroruskiego	Łesiów, 1972, Kosyl, 1978
Dubieńka	ojkonim	psł. <i>dōbrъ</i> , stp. <i>dōb</i> rus. <i>dub</i>	dąb, dąbrowa, dąbrówka (por. Dub, Dubrowa, Dubno)	Łesiów, 1972
Giełczew, Giełczewka (in. Radomirka)	hydronim (późn. ojkonim)	psł. <i>glkъ</i> psł. <i>glčati</i>	huk, łoskot, stwarzać hałas, hałasować, hałas, zgiełk	Kosyl, 1978

Posada	ojkonim	ros. i ukr.: <i>nocađ</i>	stp. osada, wieś, siedlisko; rodzaj wsi służebnej w dawnej Rusi, często o funkcjach obronnych	Łesiów, 1972
Radomirka (in. Giełczewka lub Bełza)	hydronim (późn. ojkonim)	im. stpol. Radomir (Radomiar, Radmir)	nazwa dzierżawcza	Malec, 2003
Siedliszczki	ojkonim	stpol. <i>siedlce, sielec</i> (selisko, sełysko)	siedlisko, siedziba; miejsce powstałe po zabudowaniach	Brückner, 1927; Łesiów, 1972
Skrzyniczanka (Skrzynice)	hydronim (późn. ojkonim)	psł. <i>krina; stp. krynica; krzynica</i>	źródło, zdroj, studnia	Łesiów, 1972; Kosyl, 1978
Stok (Stoki), Stoczek	hydronim	gw. <i>stok</i>	1/ zbocze, 2/ potok, 3/ źródło	Brückner, 1927
Wierzchowina, ob. Wirzchowystaw	hydronim	stpol. <i>virch</i> (wirzch)	wierzch, góra; źródło - miejsce, gdzie: „woda wydobywa się na wierzch”	Brückner, 1927; Łesiów, 1972
Żółkiewka, Żółkiew	hydronim (późn. ojkonim)	ukr. <i>żówkwa, żółkwa</i> por. Zolkowka	geneza nazwy niejasna	

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

Zebrane nazwy geograficzne w dorzeczu Giełczwi reprezentują prawie wyłącznie *etnos* polski, co potwierdzałoby homogeniczność kulturową tego obszaru (tab. 4). Jedynie nazwa: „Posada” – oznaczająca osadę lub siedlisko oraz: „Dorohucza”, mają prawdopodobnie proveniencję ruską. Natomiast nazwa: „Koszarsko”: pochodzi od wołoskiego „*coșar*” – „stodoła, obora”, i oznacza „przenośną zagrodę dla owiec, bydła” (Rieger 1966). Pierwsza wzmianka o osadzie zamieszkałej przez 4 mieszkańców i zlokalizowanej w tym miejscu występuje w 1790 r. Kolejne źródło historyczne informuje, że dopiero w 1882 roku właściciel Wierzchowiny, na obszarze po wyciętym lesie założył folwark „Koszarsko”. Nie zarejestrowano natomiast w analizowanym (mikro)regionie nazw starszych związanych z kulturami prehistorycznymi. Najstarsze nazwy na obszarze badań to hydronimy: „Giełczew”, „Radomirka”, „Stok”, „Stoki”, „Wierzchowina”, „Skrzynice”, „Skrzyniczanka”, „Żółkiew”, a także takie oronimy, jak: „Debra”, „Doły”, „Chełmiec Góra”, nazwy te należą do zasobów języka prasłowiańskiego, podobnie, jak ojkonim: „Siedliszczki” (tab. 4).

DYSKUSJA I WNIOSKI

Analiza zebranego materiału topomastycznego w dorzeczu Giełczwi wskazuje na złożony, wieloetapowy proces zagospodarowania tych ziem, w którym główną rolę odegrały plemiona Słowian Zachodnich, które następnie uczestniczyły w kształtowaniu państwowości polskiej. Wniosek taki można postawić pomimo dość późnego datowania lokacji osad w dostępnych źródłach historycznych (Skowronek, 1996), bowiem większość współczesnych osad wymieniona jest przy okazji rozgraniczenia Ziemi Lubelskiej od Ziemi Chełmskiej w roku 1359. Warto tu odnotować niemal zupełny brak starszych źródeł historycznych dla tego terenu (Kosyl, 1978). Z dużą pewnością wymienione miejscowości mogą mieć więc starszą metrykę – wczesnośredniowieczną, co częściowo potwierdzają badania toponimii, dokumentujące staropolskie pochodzenie nazw miejscowych (Łesiów, 1972, Kosyl, 1978). Potwierdzenie tej tezy znaleźć można również w materiale archeologicznym zgromadzonym w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (Gurba i in., 1995). Badania archeologiczne wykazały liczne ślady osad funkcjonujących od VI do XIII w. A.C., zlokalizowanych przede wszystkim w obrębie dolin rzecznych: Giełczwi i jej odpływów oraz Czerniejówki (tab. 5).

Na działach wodnych Giełczwi i Czerniejówki a także w części południowej opisywanego mikroregionu nie stwierdzono stałych osad lub niedostateczne jest rozpoznanie archeologiczne (Gurba i in., 1995).

Na analizowanym obszarze najstarsze nazwy związane są z kulturą Słowian, nie zidentyfikowano lub nie zachowały się nazwy wcześniejszych kultur. Zastanawiająca jest również mała liczba nazw archaicznych w zgromadzonym zasobie toponimii, co wyeksponował także w swojej pracy, dotyczącej nazw miejscowych dawnego województwa lubelskiego Cz. Kosyl (1978). Cytowany autor oparł na tym swoją tezę na rzecz słabego zasiedlenia i małej gęstości sieci osadniczej w okresie wczesnego średniowiecza. Dodatkowym argumentem na rzecz głoszonej tezy jest także – jego zdaniem, założenie tylko kilku miejscowości z nazwą typu „Wola” przed 1420 rokiem i tylko jednej w XIV w. W mojej opinii te fakty mogą być równie dobrze interpretowane na rzecz „starej” metryki osad z dorzecza Giełczwi, jak również dobrze rozwiniętej już w okresie wczesnośredniowiecznym sieci osadniczej. Następnie jej dość dużej stabilności w okresach późniejszych (do II poł. XIX w.), jak również dominacji w opisywanym (mikro)regionie innego modelu rozwoju osadnictwa w oparciu o podziały wewnętrzne istniejących już osad. Wzmacniają te przypuszczenia wyniki badań archeologicznych, które dokumentują liczne osady wczesnośredniowieczne i odkryte grodziska (tab. 5). Obserwowane natomiast „zagęszczenie” sieci osadniczej w XV w. zdaniem Cz. Kosyla (1978) może wynikać także z lepszej dostępności źródeł historycznych.

Tab. 5. Wykaz osad wczesnośredniowiecznych w dorzeczu Giełczwi udokumentowanych archeologicznie

Tab. 5. The list of early medieval settlement documented by archeological study in the Giełczew river catchment

Okres historyczny <i>Historical period</i>	Wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne ¹ <i>Early medieval archeological sites¹</i>
przedpiastowski (do poł. X w.) <i>before Piast time (until mid -10th ct.)</i>	Brzezice, Bystrzejowice, Czerniejów, Czerniejów Kolonia, Częstoborowice, Dorohuczka, Gardzienice, Jabłonna, Kawęczyn, Kęblów, Kęblów Kol., Kozice Dolne, Piaski, Rybczewice, Siedliszczki, Siostrzytów, Skrzynice I, Skrzynice II, Skrzynice Kolonia, Struża Kolonia, Struża, Piotrków II, Stryjno Kolonia, Walentynów, Wielki Dół – Wierchowiska, Wola Gardzienicka, Wygnanowice, Żuków, Żuków Kolonia
piastowski (do poł. XIII w.) <i>Piast time (until mid - 13th ct.)</i>	Czerniejów, Czerniejów Kolonia, Częstoborowice, Dorohuczka, Ewopole ² , Gardzienice, Jabłonna II, Kawęczyn, Kozice Dolne, Kozice Górne, Krzczonów III, Majdan (soł. Antonówka), Pełczyn, Rybczewice I, Rybczewice II, Skrzynice I, Skrzynice II, Struża Kolonia, Struża, Stryjno, Stryjno Kolonia, Wola Gardzienicka, Wygnanowice
nierozdzielony <i>undivided</i>	Majdan Brzezicki, Giełczew, Majdan Siostrzytowski, Pilaszkowice, Policzyna, Sobieska Wola I, Sobieska Wola II, Trawniki Kolonia, Wola Piassecka

¹ lokalizacja osad wg współczesnych jednostek osadniczych.

² gród w Ewopolu (do poł. XIII w.).

Źródło: Gurba i in., 1995.

Source: Gurba et al., 1995.

Zebrany zasób nazw geograficznych (toponimy) umożliwił odtworzenie najważniejszych etapów w rozwoju krajobrazu kulturowego. Duża liczba przeanalizowanych nazw miejscowości (ojkonimy) i nazw terenowych (mikrotoponimy) pozwala zaś na dość szczegółowy opis warunków fizjograficznych, jak również identyfikację procesów osadniczych i kulturowych. Problem jest jednak ustalenie czasu powstania toponimów, zwłaszcza nazw archaicznych, ze względu na słabą dostępność źródeł historycznych przed XIV w. Istnieją również problemy w ustaleniu etymologii poszczególnych toponimów wynikające z ich nawarstwienia semantycznego czy fonetycznego. Rozwój badań językoznawczych, w tym także porównawczych nad toponimią obszarów pogranicza, pozwoli na lepsze zrozumienie tych procesów (Łesiów, Olejnik, 2005).

LITERATURA

- Brückner A., 1927: Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, s. 1-807.
- Czopek B., 1988: Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełzkiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego, Wrocław, s. 1-208.
- Górniewicz H., 1983: Nazwy terenowe i ich podział wewnętrzny. [w:] K. Rymut (red.), Geografia nazewnictwa, Materiały z VII Konferencji Onomastyki Słowiańskiej, Wrocław, s. 7-17.
- Gurba J., Bnasiewicz E., Florek M., Gołub S., Rozwałka A., 1995: Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowowschodniej. [w:] Annals UMCS, sec. F, 50, s. 67-76.
- Kosyl Cz., 1983: Forma i funkcja nazw własnych, Wyd. Lub., Lublin, s. 1-148.
- Kosyl Cz., 1978: Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego. [w:] Prace Onomastyczne 27, s. 1-87.
- Kosyl Cz., 1979: Z toponimii dawnego województwa lubelskiego. [w:] Biuletyn LTN, vol. 21, s. 11-18.
- Łesiów M., 1972: Terenowe nazwy Lubelszczyzny, LTN, Lublin, s. 1-214.
- Łesiów M., Olejnik M., 2005: Mikrotoponimia na pograniczach językowo-kulturowych, Wyd. UMCS, Lublin, s. 1-245.
- Malec M., 2003: Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski, Wyd. PWN, s. 1-290.
- Maruszczak H., 1984a: W sprawie opracowania słownika geograficznego PRL. [w:] Czas. Geogr., 55, 1.
- Maruszczak H., 1984a: Wytyczne do opracowania treści haseł słownika geograficznego województwa lubelskiego. [w:] Czas. Geogr., 55, 1.
- Mencel T., (red.) 1974: Dzieje Lubelszczyzny, t. 1, PWN, Lublin, s. 1-351.
- Myśliński K., 1974a: W państwie piastowskim. [w:] T. Mencel (red.), Dzieje Lubelszczyzny, t. 1, PWN, Warszawa, s. 143-180.
- Myśliński K., 1974b: W monarchii Jagiellońskiej. [w:] T. Mencel (red.), Dzieje Lubelszczyzny, t. 1, PWN, Warszawa, s. 183-239.
- Niedźwiedz J., 2003: Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego, Kresy, Zamość, s. 1-671.
- Nosek S., 1957: Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu. [w:] Annales UMCS, sec. F, 6, s. 1-502.
- Rieger J., 1966: Z toponomastyki bojkowskiej i łemkowskiej. Lespedar i inne nazwy wołoskie. [w:] Slavia Orientalia, 15, s. 95-100.
- Rodzik J., Ciupa T., Janicki G., Kociuba W., Tyc A., Zgłobicki W., 2008: Współczesne przemiany rzeźby Wyżyn Polskich. [w:] A. Kotarba, A. Kostrzewski, K. Krzemień, L. Starkel (red.), Współczesne przemiany rzeźby Polski, Wyd. IGiGP UJ, Kraków, s. 165-228.
- Skowronek E., 1996: Rozwój osadnictwa na Wyżynie Lubelskiej i Roztoczu. [w:] Czas. Geogr., 67, 2, s. 209-225.
- Sławski F., (red.) 1961: Słownik prasłowiański, t. I, Wrocław, s. 1-341.
- Świątlicki L. 1999: Dwory nad Giełczwią, Norbertinum, Lublin, s. 1-136.